

Marika Pirveli

POCZĄTKI OSADNICTWA W GRUZJI

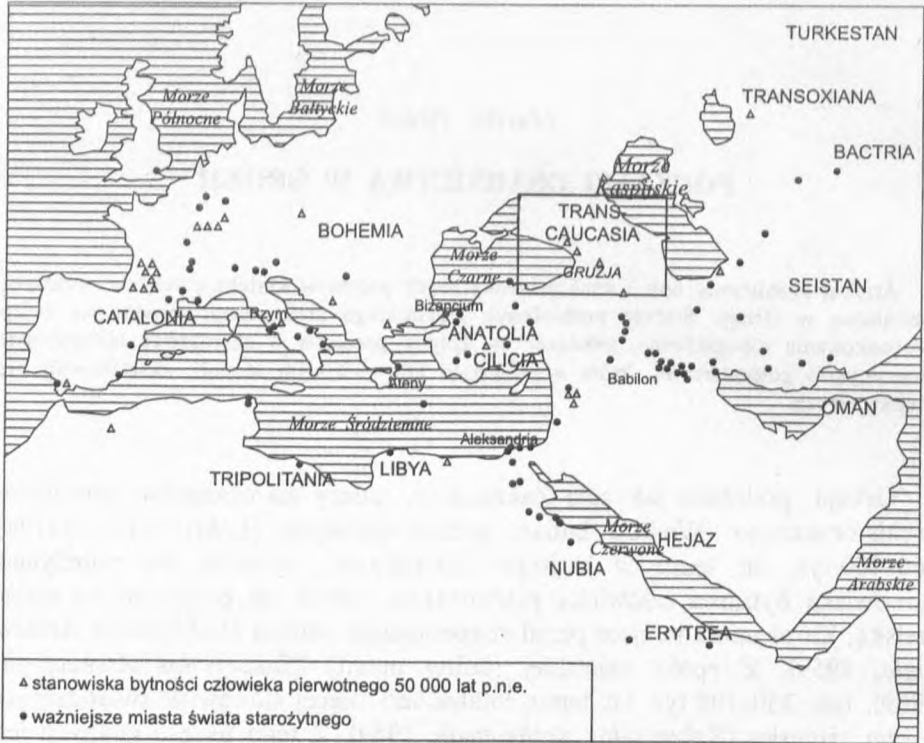
Artykuł przedstawia opis i analizę historycznych procesów kształtujących sieć wczesnego osadnictwa w Gruzji. Śledząc pochodzenie gruzińskiego archaicznego osadnictwa i jego uwarunkowania topograficzne, wskazane są wpływy procesów o charakterze historycznym, społecznym i gospodarczym, które w większym lub mniejszym stopniu ukształtowały sieć miejską Gruzji.

Gruzja, podobnie jak całe Zakaukazie, należy do obszarów osadnictwa prehistorycznego. Według badań archeologicznych (*Leksykoni...*, 1979a), 600–400 tys. lat temu w regionie Zakaukazia pojawiają się pojedyncze stanowiska bytności człowieka pierwotnego. Okres ten przypada na epokę szelską, która miała miejsce przed rozpoczęciem neolitu (*Sakartvelos Archeologia*, 1959). Z epoki aszelskiej (dolny neolit) (*Sakartvelos Archeologia*, 1959), tzn. 350–100 tys. lat temu, znaleziono więcej stanowisk świadczących o tym zjawisku (*Sakartvelos Archeologia*, 1959). Z tego okresu znanych jest kilka domostw, jak np.: Jaszchwa w pobliżu miasta Suchumi (*Leksykoni...*, 1979b, s. 94; Woroncowa, 1969; Ramiszwili, 1974; Kuftin, 1949/1950) (północno-zachodnia część czarnomorskiego wybrzeża Gruzji) oraz kilka stanowisk w regionie Szida-Kartli (Melikiszwili, 1965) (wschodnia Gruzja) (rys. 1).

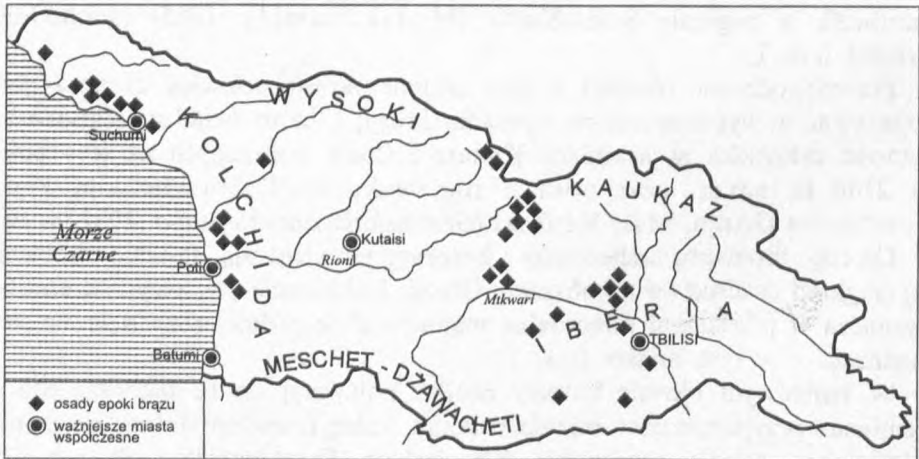
Prawdopodobnie również w tym samym okresie człowiek zaczyna gospodarować w wysokogórskich rejonach Gruzji, o czym świadczą stanowiska bytności człowieka w jaskiniach Kudaro i Cona, położonych na wysokości ok. 2100 m n.p.m. oraz otwarte stanowiska na Dziawachetkim Plato (południowa Gruzja, Mały Kaukaz) (*Gruzinskaja Encyklopedija*, 1981, s. 46).

Od tego momentu archeolodzy i historycy potwierdzają istnienie ewolucyjnej ciągłości osadnictwa na obszarze Gruzji. Lokalizacja pierwszych domostw wyznacza w przestrzeni ewentualne regiony, gdzie później rozwinęła się sieć osadnicza – w tym miasta (rys. 2).

W końcowym okresie kultury neolitu pojawiają się tu pierwsze osady plemienne przypominające osiedla rolnicze, które prawdopodobnie zastępują wcześniejsze osiedla myśliwskie (*Gruzinskaja Encyklopedija*, 1981, s. 47).

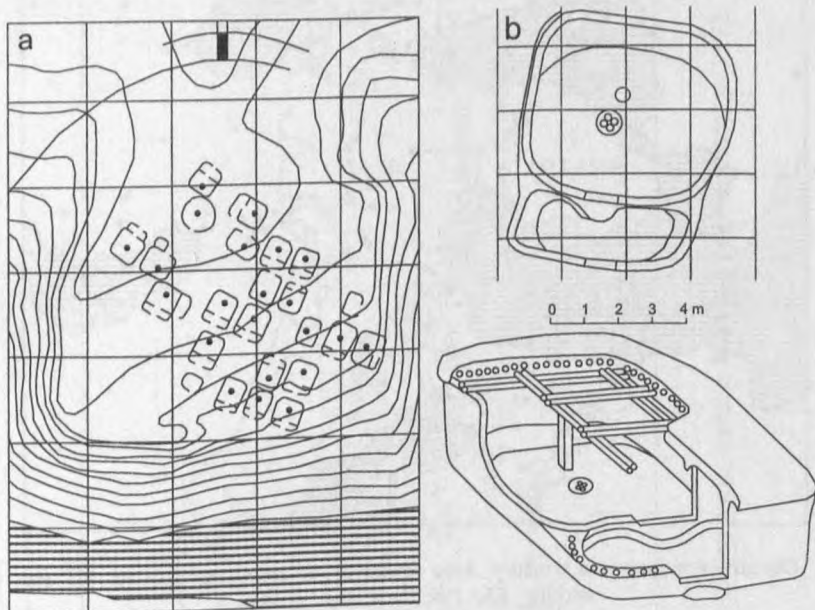

Rys. 1. Geopolityczne położenie Gruzji na tle świata starożytnego; według *The Penguin Atlas...*

Rys. 2. Załążki osad rolniczych epoki brązu; według Pirtskhatava (1995)

Osady rolnicze (rys. 3) składały się z kilku drewnianych domków w kształcie owalnym, miały wspólne pole uprawne i wspólne bydło (Dziaparidze, Dziawahiszwili, 1971). Liczne materiały ze stanowisk archeologicznych, pochodzących z omawianego okresu, świadczą o wiodącej roli uprawy ziemi w życiu mieszkańców, co również podkreśla ich stały, a nie koczowniczy charakter (Kikwidze, 1976). (Porównując rozplanowanie rodowej osady rolniczej Urbnisi z Biskupinem, można zauważyć, że w pierwszym przypadku domy są wolno stojące, dwuczęściowe i są zwrócone w różne strony, a w drugim przypadku są one szeregowe).

Rys. 3. Osada rolnicza Urbnisi; a – plan osady, b – plan i przekrój domu; według *Leksykoni...* (1979a), s. 13

Na początku III tys. w Regionie Zakaukazia rozpoczyna się epoka brązu (Sakwarelidze, 1959; Muczaew, 1975). W Gruzji, podobnie jak w okresie poprzednim, wykształciły się dwa regiony kulturowe: jeden znajdował się w zachodniej Gruzji i występował w pasie nadmorskim (Kolchyda); a drugi (kwemo-kartli) pokrywał się z obszarem wschodniej Gruzji (Iberii). W tym drugim przypadku nad lokalną kulturą zaczyna dominować kultura kuro-araska, będąca również rodzimą kulturą Kaukazu. Problem związany z ustaleniem jej pochodzenia pozostaje nie wyjaśniony dla historyków (Burney, Lang, 1971). Jednym z podstawowych ognisk jej załazków jest międzyrzecze Kury i Araksu. W omawianym okresie obszar kultury kuro-araskiej (rys. 4) obejmował prawie całe Zakaukazie (z wyjątkiem zachodniego wybrzeża Gruzji, gdzie rozwijała się kultura

kolchidzka), północno-wschodni Kaukaz, prawie całą wschodnią Anatolię i północno-zachodni Iran. W okresie swego apogeum (pierwsza połowa III tys. p.n.e.) jej wpływy docierały do wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego, Syrii i Palestyny (*Gruzinskaja Encykłopedija*, 1981, s. 49; Mellaart, 1966).

Rys. 4. Obszar występowania kultury kuro-arakskiej w pierwszej połowie III tys. p.n.e.; według: *The Penguin Atlas...* (1988)

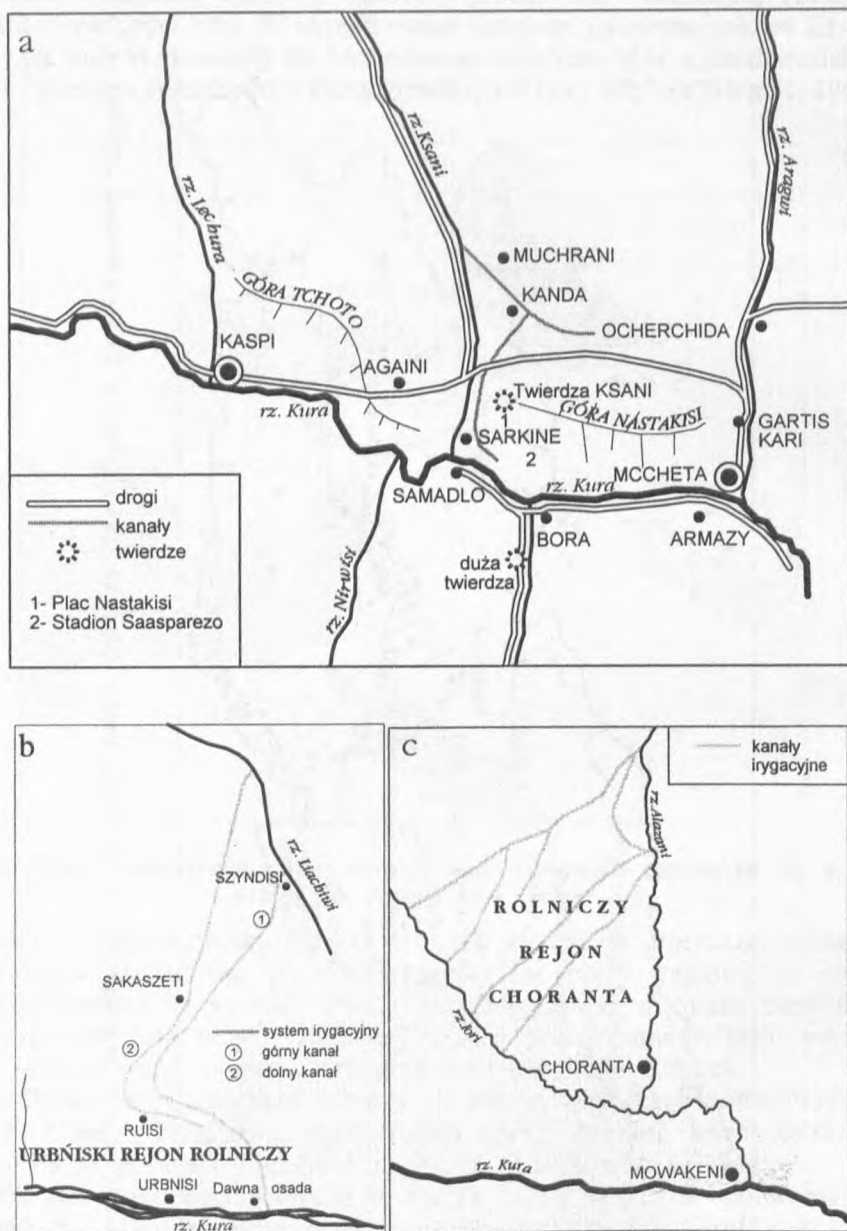
Dyfuzja wspomnianej kultury na tak rozległym obszarze zakłada: (a) istnienie sieci dróg, łączącej poszczególne części regionu ze sobą; (b) podobieństwo we wzorach urbanistycznych pierwszych miast, oczywiście w przypadku, jeśli miasto rozumiemy jako przestrzenne odbicie pewnej myśli urbanistycznej powstałej na podstawie określonej kultury.

W Gruzji okres ten charakteryzuje się intensywnym zagospodarowaniem (rys. 5) Niziny Kartlijskiej, międzyrzecza Iori i Alazani, wysokogórskich dolin Trialeti, masywu Meschet-Dziawacheti itd. (Kuftin, 1944).

Odkrycia dokonane w Gruzji w końcu XIX i w XX w. pozwoliły na przebadanie kilkudziesięciu osad z okresu kultury kuro-arakskiej i jej równorzędnej – kolchidzkiej. Spośród przebadanych osad warto przytoczyć kilka przykładów, jak np.: Kwarचेlebi i Chizanaant-Gora w pobliżu miasta Gori, Amiranis Gora w Achalciche (wschodnia Gruzja, kultura kuro-arakska) (Picchelaury, 1979), osady międzyrzecza Rioni i Enguri (zachodnia Gruzja, kultura kolchidzka).

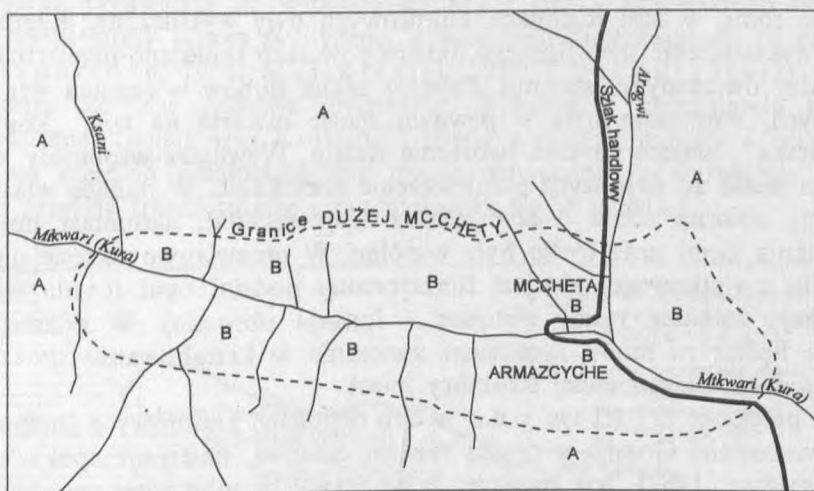

Rys. 5. Gruzja na przełomie III i II tys. p.n.e.; według: Pirtskhalava (1995), s. 53–62; *Leksykoni...* (1979a)

Rys. 6. Lokalizacja osad i rejonów rolniczych na przykładzie: a – Mchety, b – Urbnisi, c – Choranta; według: *Gruzinskaja Encyklopedia* (1981); *Leksykoni...* (1979a)

W obu regionach kulturowych do zakładania osad wybierano obszary o określonych właściwościach (rys. 6). Przede wszystkim były to tereny o najbardziej strategicznych cechach, odznaczające się podobnymi warunkami topograficznymi. Charakteryzowały się one nie tylko trudną dostępnością, ale również były lokalizowane w miejscach, z których można było kontrolować cały rejon gospodarczy. Osady znajdowały się w związku z tym na terasach dolinnych, a także w strefach wysoczyzn. Kolejnym czynnikiem decydującym o lokacji były warunki rozwoju rolnictwa. Osady posiadały otoczkę pól nadających się do użytkowania rolniczego, co oznaczało, że cechują się bliskością wody warunkującej uprawę roli lub wypas bydła.

Rys. 7. Duża Mcheta: A – rejony rolnicze, B – osady rolnicze wchodzące w skład miasta Duża Mcheta jako dzielnice; według: *Gruzinska Encyklopedia* (1981)

W połowie II tys. w Gruzji wytworzyły się wszelkie warunki do transformacji istniejących osad w osady rodowe. Te ostatnie mało różniły się od siebie, prawie nie tworząc podstaw typologicznych. Różnica wielkości osad przeważnie wynikała z ich charakteru. Osady rolnicze były większe niż osady *sensu stricto* obronne. Ich obronność polegała na tym, że znajdowały się one w najbardziej strategicznych punktach w stosunku do osad i pól rolniczych. Widać to na przykładzie rejonu rolniczego Mchety (rys. 7.), gdzie Armazycze ma głównie obronną funkcję, co nie wyklucza istnienia tej funkcji w innych osadach Dużego Mchety.

Z badań archeologicznych wschodniej Gruzji wynika, że domy składały się z jednego pomieszczenia, miały kształt prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami. Ściany były zrobione z plecionych prętów, które z obu stron oblepione były gliną. Trochę inny typ rozplanowania występuje w osadach znajdujących się na terasach; domki mają tutaj zdecydowanie kształt

owalny, a jako materiał budowlany były wykorzystywane niewypalone cegły. W zachodniej Gruzji dawne osady były mniejsze i skupiały członków rodu. Na podstawie wykopanej osady w pobliżu Oczamczyre można stwierdzić, że domy były drewniane i miały zdecydowanie owalny kształt.

W większości przypadków osady – zabytki archeologiczne – oprócz naturalnych uwarunkowań strategicznych, wynikających z trudnej dostępności, posiadały dodatkowe elementy o charakterze obronnym. Były nimi ogrodzenia, które otaczając osady, były dodatkowo wzmocnione wodnym wałem (XII–X w. p.n.e.). Niekiedy wał ten był wykopany między rzekami i łączył ich wody (Ckitiszwili, 1964).

W okresie ustroju rodowego śluby między osobami, należącymi do tego samego rodu, w obu regionach kulturowych były wykluczone. Rzutowało to na wykształcenie specyficznego układu powiązań społeczno-przestrzennych pomiędzy ówczesnymi osadami. Poprzez zakaz ślubów w ramach wspólnot rodowych, wspólnota była w pewnym sensie otwarta na tzw. „kontakty zewnętrzne”, mające na celu tworzenie rodzin. Wewnątrz wspólnoty każda rodzina miała do dyspozycji pomieszczenie mieszkalne. W ramach własności rodowej, rodzina miała własne miejsce zamieszkania, natomiast pole do uprawiania ziemi oraz bydło były wspólne. W omawianym okresie nie ma podziału majątkowego, ale jest funkcjonalny podział osad (osada wioska – funkcja rolnicza, osady obronne – funkcja obronna). W późniejszym okresie będzie to miało zasadnicze znaczenie w kształtowaniu społeczno-funkcjonalno-przestrzennej struktury miast.

Na przełomie II i III tys. p.n.e. w obu regionach kulturowych (zachodniej i we wschodniej Gruzji), z pewną różnicą czasową, następuje epoka żelaza (Abešadze, 1969). Jest to okres przynoszący ze sobą wiele zasadniczych zmian w strukturze społeczno-funkcjonalnej i przestrzennej istniejących osad. Do ewolucyjnych zmian zachodzących w Gruzji w dużej mierze przyczyniła się kolonizacja grecka¹. W VII w. p.n.e. miasto Milet w osadach w Kolhidzie zakłada greckie faktorie. Były nimi miasta nad morzem (Dioskuria – obecnie Suchumi, Gienos – obecnie Oczamczyre, Fhasis – obecnie Poti, Apsarunt – obecnie Gonio, *etc.*) oraz miasta w głębi lądu (Arheopolis – obecnie Nokalakewi, Aja – obecnie Kutaisi, *etc.*) (rys. 5.).

W VII w. p.n.e. w obu częściach Gruzji zaczyna się proces zagęszczania sieci osadniczej. Ogrodzone murem i wałem osady dysponowały ograniczoną powierzchnią. Wzrost liczby mieszkańców powodował, że nie mieścili się oni na tym terenie. Zatem musieli częściowo wyjść poza mur i założyć nową osadę na wzór już istniejącej. W tym samym okresie rolnictwo osiągnęło bardzo wysoki poziom (Kiguradze, 1976). Dowodzą tego udoskonalone systemy irygacyjne, sztucznie terasowane stoki gór (w celach

¹ Mimo iż pierwsze kontakty ze światem hellenistycznym miały miejsce w XII w. p.n.e., kolonizacja grecka rozpoczyna się dopiero w VII w. p.n.e. – uwaga autorki.

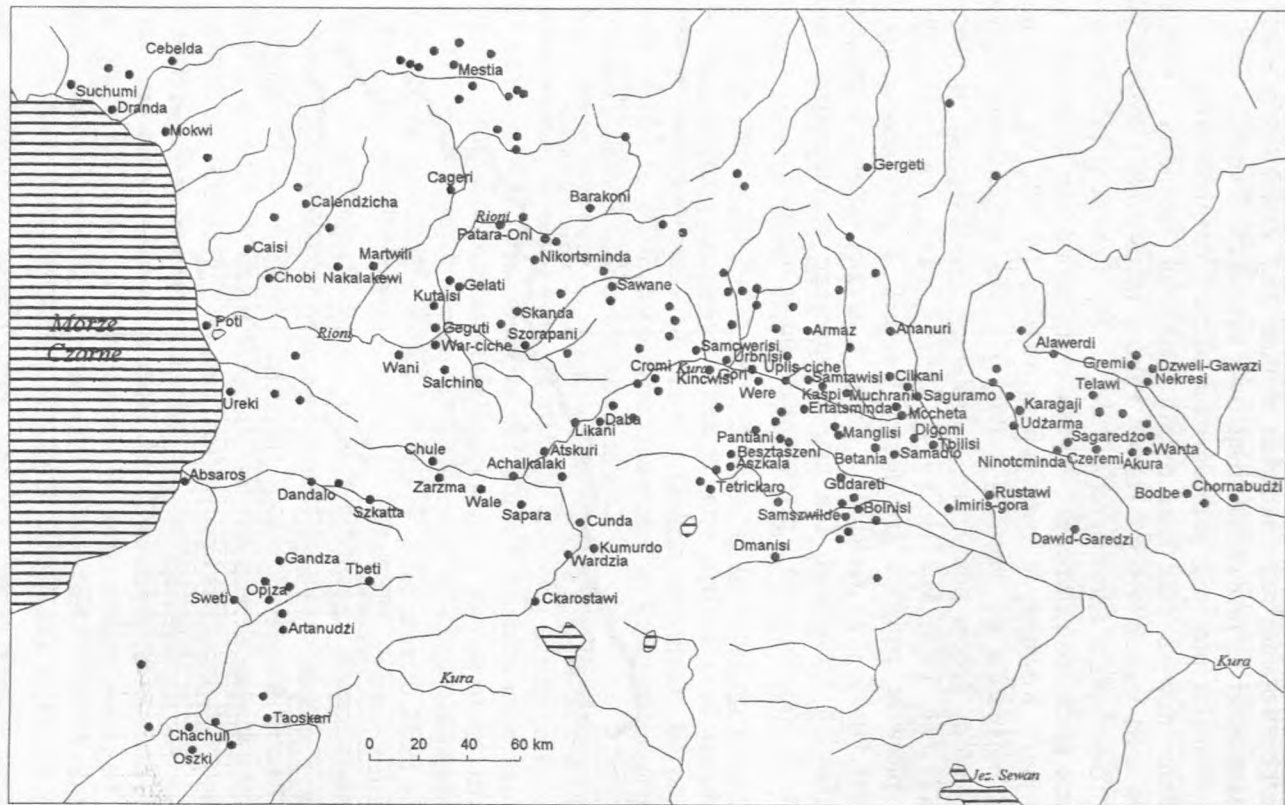
rolniczych), urządzenia o charakterze obronnym oraz liczba i charakter znalezionych przedmiotów kultury materialnej (narzędzia rolnicze i gospodarki domowej z przetworzonej rudy; narzędzia obronne itd.). Znalezione przedmioty kultury materialnej są przeważnie miejscowej produkcji. Świadczy to o dostatecznie wysokim poziomie przetwórstwa żelaza i rzemieślnictwa.

Zakładanie nowych osad oraz rozwój metalurgii, rzemiosła i wymiany pociąga za sobą jeszcze większy rozwój kultury materialnej i dyferencjację społeczną (*Gruzinskaja Encyklopedija*, 1981, s. 34). Procesom tym sprzyjało przesiedlenie greckiego „elementu” w pasie czarnomorskiego wybrzeża (cele kolonizacyjne)². Również w tym samym okresie (w VII–VI w. p.n.e.), w wyniku pojawienia się wspólnej kultury i języka gruzińskiego odbywał się przyspieszony proces politycznej konsolidacji mieszkających tu plemion (Dziaparidze, 1964; Melikišvili, 1959; Chachutaišvili, 1966). Powstają pierwsze państwa gruzińskie. Rysunek 8 przedstawia granicę współczesnej Gruzji oraz Kolchidę i Iberię z drugiej połowy I tysiąclecia i zasięg plemion gruzińskich (na mapie oznaczone są ważniejsze osady, które przeszły transformację i przekształciły się w miasta.)

Rys. 8. Gruzja w drugiej połowie I tys. p.n.e.; według *Gruzinskaja Encyklopedija* (1981)

² Były to procesy kolonizacyjne prowadzone przez miasto Milet – uwaga autorki.

Rys. 9. Osady historyczne dawnej Gruzji; według *Introduction to The Georgian Republic* (1991)

Opisane procesy oraz ewolucyjne zmiany o charakterze przestrzenno-prawno-społecznym wykształciły w całej Gruzji trzy odmienne typy osad: (1) twierdza i osada razem, (2) osada z nieznaczną fortyfikacją (tylko dla potrzeb własnych) i (3) twierdza wolno stojąca. Charakteryzowały się one wymienionymi cechami topograficzno-fizjonomicznymi, bardzo silną gospodarką typu osiadłego (intensywne rolnictwo, metalurgia żelaza); osady te spełniały wszelkie warunki potrzebne do dalszej ich transformacji w miasta.

Jednak etap transformacji nie wystąpił we wszystkich gospodarczo silnych ośrodkach. W celach porównawczych warto przytoczyć mapę historycznych osad na terenie dawnej Gruzji (rys. 9). Jak widać, niewielka ich część mogła przejść transformację.

LITERATURA

- Abesadze C., 1969, *Litonis carmoeba amierkawkasiaszi dzw.c. III atascleulsi* (Obrabianie i produkcja żelaza w Zakaukazie, III tys. p.n.e.), Tbilisi.
- Burney Ch., Lang D. M., 1971, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, Leipzig.
- Chachutaiszwili D., 1966, *Iberis kalakta istoriis sakithebi* (Podstawowe materiały do historii miast Iberii), Tbilisi.
- Ckitiszwili G., 1964, *Chowlegorelta saszinao kopa da meurneoba. Iw. Dziawahiszwilis sahelobis istoriis instytutis ckarotmcodeobis da istoriuli geografiis gankopilebis samecniero sesia* (Gospodarka i byt mieszkańców Chowlegora. Sesja naukowa wydziału źródłoznawstwa i historycznej geografii Instytutu Historii im. Iwana Dziawahiszwili), II, Tbilisi.
- Dziaparidze O., 1964, *Ranne zemledelczeskaja kultura Gruzji*, Tbilisi.
- Dziaparidze O., Dziawahiszwili A., 1971, *Udzwelesi micatmokmedi mosahleobis kultura sakartwelos teritoriaze* (Kultura pierwszego rolniczego osadnictwa na terenie Gruzji), Tbilisi.
- Gruzinskaja Encyklopedija*, 1981, tom dodatkowy dla rosyjskojęzycznych czytelników, Tbilisi.
- Introduction to the Georgian Republic*, 1991, ed. R. Rosen, 121 Hong Kong.
- Kikwidze I., 1976, *Micatmokmedeba da samicatmokmedebo kulturis kulti dzwel Sakartveloszi* (Kult rolnictwa i uprawiania ziemi w drewniej Gruzji), Tbilisi.
- Kiguradze T., 1976, *Agmosavlet sakartvelos adresamicatmokmedo kulturis periodizacja* (Periodyzacja wczesnorolniczej kultury wschodniej Gruzji), Tbilisi.
- Kuftin B. A., 1944, *Urartskij „Kolumbarii” i podoszwy Ararata i Kuro-Araksij enieolit*, „Wiesticznik Gos. muziejia Gruzii”, t. 13B.
- Kuftin B. A., 1949/1950, *Matieriały po archeologii Kolchidy*, t. 1-2, Tbilisi.
- Leksykon. Sakartwelos Istorisa da Kulturis Dzeglia Agcera* (Leksykon. Opis historycznych zabytków Gruzji), 1979a, Tbilisi.
- Leksykon. Sakartwelos Istorisa* (Leksykon. Historia Gruzji), 1979b, Tbilisi.
- Melikiszwili G., 1965, *Sakartvelos, Kawkasisa da Mahlobeli agmosawletis udzwelesi mosahleobis sakithebisatwis* (Na temat pierwszego osadnictwa Gruzji, Kaukazu i Bliskiego Wschodu), Tbilisi.
- Melikiszwili G., 1959, *K istorii drewniej Gruzji*, Tbilisi.

- Mellaart J., 1966, *Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut.
- Munczajew R. M., 1975, *Kaukaz na zarie bronzowego wieku*, Tbilisi.
- Picchelaury K. N., 1979, *Wostocznaja Gruzja w konce bronzowego wieku*, Tbilisi.
- Pirtskhalava M., 1995, *Monuments of Scythian Culture in Georgia*, „Archäologischer Anzeiger”, Deutsches Archäologisches Institut, Walter De Gruyter, Berlin–New York.
- Ramiszwili A., 1974, *Kolchitis materialuri kulturis istoriidan* (Na temat materialnej kultury Kolchidy), Batumi.
- The Penguin Atlas of Ancient History*, 1988, Colin McEvedy, Hong Kong.
- Sakwarelidze T. N., 1959, *Bronzy driewniej Gruzii*, Tbilisi.
- Sakartvelos Archeologia*, 1959, Tbilisi.
- Woroncow J. N., 1969, *Archeologiceskaja karta Abchazii*, Tbilisi.

Zakład Zagospodarowania Środowiska
i Polityki Przestrzennej UŁ

Marika Pirveli

GENESIS OF HISTORICAL SITES IN GEORGIA

This article describes and analyzes the historical processes shaping sites network in Georgia. Tracing the origins of Georgian historical sites, author reach the very archaic period. An antecedent topographical outline, or set of historical, social and economical processes influence on subsequent more or less shaping urban network.